

*Фоміна І. Л.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри українознавства
Національного університету «Одеська морська академія»*

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОРСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ПЕРШІ ДЖЕРЕЛА ЇЇ ПОПОВНЕННЯ

Анотація. Статтю присвячено питанню формування термінологічної системи, а саме: української морської термінології. Проаналізовано лексико-семантичні процеси, що вплинули на виникнення явища синонімії у морській термінології. Окреслено перші джерела появи української морської термінології та причини виникнення запозичень.

Ключові слова: термін, терміносистема, українська морська термінологія, термінологічна система, вузькоспеціальна термінологія, лексичний склад морської термінології.

Постановка проблеми. Україну прийнято вважати морською державою і тому є багато підстав. Так, ще за часів Київської Русі почала формуватися термінологічна система, яка переважно складалася з грецизмів і власних слів. З розвитком держави та потреб суспільства відчутно зростають вимоги до наукових і галузевих терміносистем, тому що саме це впливає на еволюцію загальнонаціональної мови. Та, на жаль, українська морська термінологія перебуває у процесі становлення і чекає свого дослідника. Таким чином, термінологія є невід'ємною частиною наукової мови, що показує досягнення в окремій галузі та можливості рівня прогресу [9, с. 5].

Термінологія як мовна система основних європейських мов розвивається в тісному контакті, тому важливого значення набуває зіставлення термінологічних процесів у різних мовах. Термінологія забезпечує зберігання, вираження та передавання спеціальних науково-технічних понять. Таким чином, будь-яка галузь науки чи техніки розвивається, маючи визначену та зафіксовану в термінах систему понять. О.О. Реформатський вказував на те, що мова входить у науку насамперед термінологією [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цілий ряд вчених присвятили свої наукові дослідження питанню формування морської термінології, насамперед С.Я. Розана, Б.Л. Богородський, Н.А. Смірнов, І.К. Сморгонський. Велика кількість науковців займалася дослідженнями термінології, а саме: вивчення лінгвістичного аналізу термінів українського мовознавства висвітлено у працях А.А. Москаленка, Б.З. Якимович, Т.І. Панько, Г.П. Мацюк, І.М. Кочан, А.А. Бурячок та ін. Морська термінологія окремих періодів (княжої та козацької доби, доба правління Петра I) досліджувалася у працях А.І. Генсборського, П.К. Коваліва, Г.І. Халимоненка, В.Й. Горобця, М.Л. Худаша, М.С. Рогаль, А.М. Варинська, Н.М. Корнодудова та ін.

У галузі становлення і функціонування морської терміносистеми працював Т.Д. Михайленко, питанням лінгвістичного аналізу російських термінів судноводійства займалася науковець Л.В. Ярова, періодизацією української морської термінології досліджувала Л.В. Туровська, мовознавець О.Я. Андріянова досліджувала етапи формування та семантику військово-морської термінології.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення потенційних можливостей формування морської терміносистеми, а також подати перші джерела її поповнення.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку лінгвістики як науки постає дискусійне питання визначення терміна, оскільки існують різні погляди на природу його походження. Приміром, науковець Д.С. Лотте пояснював, що термін – це особливе слово [10], Б.М. Головін дотримується думки, що термін – це «слово чи підрядне словосполучення, що має спеціальне значення, яке виражає й формує професійне поняття й застосовується в процесі пізнання й освоєння наукових та професійно-технічних об'єктів і відношень між ними» [4, с. 5].

Вчені А.В. Крижанівська, Л.О. Симоненко, Т.І. Панько та ін. у своїх працях вказують на те, що термін – це одиниця мови, покликана виражати поняття науки, техніки та інших спеціальних галузей, яка є невід'ємною частиною лексичної системи природної мови, що сприяє виконанню її пізнавально-інформативної функції, пов'язаної з фіксуванням і збереженням нагромаджених людством знань [8, с. 21].

Дослідник С.Д. Шелов запропонував власне тлумачення цього поняття. Так, за твердженням ученого, термін – це «мовний знак (слово, словосполучення, сполучення слова чи словосполучення з певними символами і т. ін.), що виражає поняття якої-небудь ділянки знань і з огляду на це має дефініцію (тлумачення, пояснення), на яку свідомо орієнтуються ті, хто використовує цей мовний знак» [12, с. 796].

Науковець І.В. Арнольд уважав, що терміном прийнято називати слово або словосполучення, які служать для точного вираження поняття, специфічного для будь-якої галузі знань, виробництва чи культури і які обслуговують комунікативні потреби в цій сфері людської діяльності. Сукупність термінів тієї чи іншої галузі утворює її термінологічну систему [3].

Таким чином, більша частина наукових досліджень підтверджує те, що термін – це спеціальне слово або словосполучення, яке слугує для вираження певного поняття у певній галузі знань і для тлумачення свого значення потребує дефініції. Термінологічна система – сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність. Вчений Б.М. Головін розглядає більш ширше це поняття: «Термінологія – це співвіднесена з професійною сферою діяльності (галуззю знання, техніки, управління, культури) сукупність термінів, пов'язаних один із одним на поняттєвому, лексико-семантичному, словотворчому та граматичному рівнях» [4, с. 5].

Вважається, що вузькоспеціальна термінологія – це сфера спеціальних наук і стосується виключно вузьких фахівців. Але сьогодні диктує дещо свої правила і ця думка вважається застарілою. Розвиток науки й техніки, засоби масової інформа-

ції, що швидко зближують не лише людей, а й цілі континенти, призводить до того, що відбувається процес детермінологізації, що зумовлюється вживанням термінів у повсякденному житті.

Термінологія сучасної української мови дуже поширена і розгалужена через наявність відповідних у суспільстві знань. Однак окреме місце у цьому різноманітті займає українська морська термінологія, яка є самостійною галузевою терміносистемою, що активно формується, розвивається та доповнюється новими термінами. Вона включає кілька галузей термінів, що обслуговують морську справу, наприклад, такі її складові частини: судноводійство, суднобудування, судноплавство, судноремонт, електромеханічне устаткування, супутні комп'ютерні технології, портової мережу тощо [6]. Таким чином, морські терміни, як і будь-які інші терміни, пов'язані з певними галузями знань, це слова і словосполучення спеціальної мови, що вживаються для позначення точно сформульованих понять галузі. До найхарактерніших ознак морської термінології як окремої одиниці наукових знань відносимо однозначність, системність, відсутність емоційного забарвлення, точність, стислість, бесинонімічність.

Лексичний склад морської термінології найбільше представлений іменниками, від яких утворюються дієслівні форми, що виражають загальне значення процесу. Прикметники формують їх якісну характеристику.

Лексико-семантичні процеси, за якими відбувається розвиток загальноживаної лексики української літературної мови, помітно впливає на морську термінологію. Тому виникає таке явище, як синонімія, що простежується на всіх етапах розвитку морської термінології. Необхідно зазначити, що термінологічна синонімія дещо відрізняється від синонімів загальноживаної лексики відсутністю експресивного забарвлення. Але це явище небажане, тому що термін має бути симетричним щодо співвідношення знака й значення. Доречним буде розрізнити позаконтекстну та контекстну синонімічну варіативність. Наведемо декілька демонстраційних прикладів:

корабельня – верф;

причальний кінець – швартов;

нахил – крен;

напереваги – наперевіс;

зяб – брижі.

Формування та становлення української морської термінології сягає ще часів сивої давнини, часів Київської Русі, тобто у період, який отримав назву «княжа доба», у вжитку на позначення морських понять з'являється лексика, що дійшла до наших днів: *весло, гребець, якір, ніс, навозок або паузок, буча, кормчий або кормник, корабель, лодка, дуб.*

Про етимологічну виразність українських морських термінів О. Горбач писав: «Дервісні слов'янські рибальсько-річкові судна (судьно, судь, сьсудь), як виходити із їх назв, – становили колоди з товстих відземків дерев, видовбувані й випаловані аж до потрібної товщини дна й бортової стінки. Для перевірки тієї товщини проверчувано при обтісуванні дірку («сторож»), що її згодом забивано кілком. А щоб запобігти перевертання судна, то зрубаний відземок спершу спускали на воду, щоб дослідити, яке він там займе положення, й аж тоді починали з відповідного боку жолобити в нім середину для майбутнього судна. Про сліди такого виникнення суден свідчать їх давніші й сьогоденні назви, в корені яких звичайно скрита назва колоди (ком'яга, дуб, дубас, човен – старечльнь, литовський відповідник якого

kelmas, це ще досі колода! – струг, однодеревий стружок, огара, гара)» [5].

Але поступово слов'янські морські терміни доповнюються, а в деяких випадках замінюються запозиченнями. Події, що вирували в той період, залишають неабиякий відбиток. І цей період отримав назву «козацька доба». Так, з'являється велика кількість запозичень із тюркських мов, що пояснювалося зіткненням слов'ян із тюркськими народами: морські походи козаків, а також перебування в полоні запорізьких козаків, подорожі чумаки в Крим.

Доволі цікавим дослідження етимології українського слова-терміна «чайка» на позначення морського судна. Науковець Д. Яворницький, що є найвідомішим дослідником козацького періоду нашої історії, визначав, що цей термін має татарське походження «каїк» або «чайк» і в перекладі означає човен, що має овальне дно або круглий човен, у котрого немає чітко вираженого кіля [13, с. 29]. Також цей термін зустрічаємо і в історичних пам'ятках, і в мові чорноморських і середземноморських країн.

Велика кількість запозичень до української морської термінології прийшла з російської. *Байдара* – це гребне судно, що використовували на Дніпрі. У болгарській мові зустрічаємо «байдарка», у чеській – «байдара». Так, можемо зробити висновок, що велику роль у формуванні морських термінів відіграють непохідні словотвірні форми.

Розвиток річкової торгівлі вносить у морську термінологію нові запозичення з німецько-польської терміносистеми, які з'являються з XIV ст.: *ліхтан, шкута, брандер, линник* та ін. Тісні відносини між запорожцями та венеціанцями й генуезцями додають новий потік запозичень: *галеас* – це вітрильно-гребне морське військове судно, *галера* – це дерев'яне морське судно, *бусол* – компас, *куверта* – палуба. Також дещо пізніше додаються запозичення і з голландської мови: *бакен, гавань, матрос, боцман, киль, трап, каюта.*

Мореплавство розширювало горизонти морської термінології, яка весь час доповнювалася і це впливало на вироблення наукового стилю. Проникаючи в мову, іншомовні слова засвідчували чутливість лексеми до змін у житті суспільства й водночас збагачували словниковий склад української літературної мови [7].

Висновки. Зазначимо, що українська морська термінологія – це самостійна галузева терміносистема, яка почала формуватися за часів Київської Русі та значно розширилася через бурхливий розвиток цієї сфери діяльності у наш час. Українська морська термінологія, що бере початок у період княжої доби, стала тим фундаментом, на якому здійснювалося формування та збагачення всієї морської терміносистеми. Цей період став значимим, оскільки відбулася градація морської лексики на тематичні групи: на позначення професій, корабельного устаткування, назви частин суден тощо.

Період козацької доби визначається вже як самостійна система засобів вираження морської термінології. Основна лексична термінологія цього періоду відображувала потреби тогочасного суспільства. Терміни значно ускладнюються, крім лексики слов'янського походження на позначення морських понять з'являються запозичення з інших мов, що більшою мірою розширює, а в дечому – й удосконалює морську термінологію. Найбільше запозичень було з тюркської, німецької, італійської, польської мов, що стало результатом мовної взаємодії.

У майбутньому видається необхідним продовжити вивчення основних аспектів формування морської термінології та систематизувати основні етапи її поповнення.

Література:

1. Авербух К.Я. Проблема вариантности терминологии и неполные термины. *Лексика, терминология, стили*. Горький, 1977. Вып. 6. С. 5–9.
2. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике: учебное пособие. Москва : Высш. шк., 1991. 140 с.
3. Андриянова О.Я. Військово-морська термінологія української мови: формування та семантика : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2011. 21 с.
4. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах : учебное пособие. Москва : Высш. шк., 1987. 104 с.
5. Горбач О. Українська морська й судноплавна термінологія. *Відбитки з журналу «Вісті Братства колишніх Вояків і УД УНА»*. Ч. 3–6 (77–80) та 11–12 (85–86), Мюнхен, 1958. С. 3–28.
6. Дакі О.А. Українська морська терміносистема: предметно-семантична організація. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2015. Вып. 38. С. 126–130.
7. Корнодудова Н. Походження, склад і функціонування морської термінології в українській літературній мові. *Мовознавчий вісник*. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Вып. 10. С. 280–284.
8. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А.В. Крижанівська та ін. ; за ред. А.В. Крижанівської. Київ : Наукова думка, 1984. 196 с.
9. Лепеха Т.В. Лексико-семантичні та словотвірні-структурні особливості судово-медичної термінології : дис... канд. філол. наук : 10.02.01. Д., 2000. 201 с.
10. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Москва : Изд-во АН СССР. 1961. 158 с.
11. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология. *Вопросы терминологии*. Москва : Изд-во АН СССР, 1961. С. 46–54.
12. Шелов С.Д. Еще раз об определении понятия «термин». *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2010. № 4 (2). С. 795–799.
13. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. Львів : «Світ», 1990. С. 29, 277, 278. 26.; Яворницький Д.І. Словник української мови. Т. 1. Катеринослав, 1920.

Фомина И. Л. Формирование украинской морской терминологии и первые источники ее пополнения

Аннотация. Статья посвящена вопросу формирования терминологической системы, а именно украинской морской терминологии. Проанализированы лексико-семантические процессы, повлиявшие на возникновение явления синонимии в морской терминологии. Определены первые источники появления украинской морской терминологии и причины возникновения заимствований.

Ключевые слова: термин, терминосистема, украинская морская терминология, терминологическая система, узкоспециальная терминология, лексический состав морской терминологии.

Fomina I. Formation of Ukrainian marine terminology and the first sources of its replenishment

Summary. The article is devoted to the formation of a terminological system, namely: Ukrainian maritime terminology. The lexical-semantic processes that influenced the emergence of the phenomenon of synonymy in marine terminology are analyzed. The first sources of occurrence of Ukrainian marine terminology and the causes of borrowing are identified.

Key words: term, terminological system, Ukrainian marine terminology, terminological system, highly specialized terminology, lexical composition of marine terminology.